

TÜRK MÜFESSİR DAHHÂK BİN MÜZÂHİM'İN TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ VE TEFSİR METODU ÜZERİNE BİR İNCELEME

An Examination of the Place of the Turkish Mufasssir Dahhāk ibn Muzāhim in the Science of Tafsīr and His Tafsīr Method

Besri Bilgetay

Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, Muş/ Türkiye,
idillibasri@hotmail.com

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13.09.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12.10.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 31.12.2025

DOI: 10.71096/cakutad.1783240

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Hakem / Çift Kör Hakem

Double anonymized - Two External

Atıf | Citation

Bilgetay, B. (2025). Türk Müfessir Dahhāk Bin Muzāhim'in Tefsir İlmindeki Yeri ve Tefsir Metodu Üzerine Bir İnceleme. ÇAKÜTAD, 5 (2). s. 129-141.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve yazarının sorumluluğunda olduğu beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Etik Kurul İzni | Ethics Committee Permission

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır.

Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human or animal).

Finansman ve Çatışma Beyanı | Grant Support and Conflict of Interest

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

The author of the article declares that there is no financial conflict of interest with any institution, organization, or person related to this study and that there is no conflict of interest between the authors.

Öz

Kur'an-ı Kerim, İslam tarihinin her döneminde büyük bir ehemmiyet ve ilgiyle karşılanmış, onu doğru anlamak ve açıklamak amacıyla pek çok ilmî faaliyet ortaya konulmuştur. Bu faaliyetlerin en önemlilerinden biri olan tefsir ilmi, zamanla sistematik hâle gelmiş ve çeşitli yöntemlerle gelişimini devam ettirmiştir. Tefsir geleneğinin teşekkül etmeye başladığı erken dönemlerden biri ise sahabe neslini takip eden tâbiûn devridir. Bu dönemde yaşayan âlimler, sahabenin ilmî mirasını devralarak Kur'an-ı Kerim'i anlama noktasında hem rivayet (nakil) hem de dirayet (akıl ve içtihat) yöntemlerini benimsemişlerdir. Tâbiûn tefsir geleneğinin öne çıkan isimlerinden biri olan Türk asıllı Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723), sahip olduğu ilmî derinlik ve yorum gücüyle dikkat çeken bir müfessirdir. Dahhâk, sahabenin ilmî birikimiyle yetişmiş, tefsir faaliyetlerinde sadece rivayetleri nakletmekle yetinmemiş, ayetlerin anlamlarını açıklarken akli çıkarımlara ve dönemin sosyal-kültürel şartlarına da önem vermiştir. Onun tefsir anlayışı, ayetlerin anlam derinliğini kavramaya yönelik güçlü bir yorum geleneğini yansıtmaktadır. Dahhâk, ayetleri açıklarken özellikle dönemin toplumsal gerçekliğini dikkate almış, böylece tefsirde dirayet yönteminin öne çıktığı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu yönüyle, klasik tefsir geleneği içinde özgün bir konuma sahiptir ve sonraki müfessirler üzerinde etkili olmuştur. Onun ilmî mirası, sadece rivayete dayalı bir tefsir anlayışını aşarak akıl, içtihat ve toplumsal bağlamı dikkate alan bir yaklaşımın temsilcisi olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma; Dahhâk b. Müzâhim'in tefsir metodunu, Kur'an'a yaklaşımını ve tefsir ilmine olan katkılarını ele almakta; aynı zamanda tâbiûn tefsir anlayışının genel çerçevesini ortaya koyarak erken dönem tefsir geleneğinin daha yakından tanınmasına katkı sağlamayı gaye edinmektedir. Bu bağlamda Dahhâk b. Müzâhim'in dirayet yönü ve klasik tefsir içindeki yeri detaylı şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Dahhâk b. Müzâhim, Tâbiûn Tefsiri, Tefsir Metodu.

Abstract

The Qur'an has been received with great significance and interest throughout every period of Islamic history, and numerous scholarly efforts have been undertaken with the aim of understanding and interpreting it correctly. Among these endeavors, the science of *tafsir* holds a central place, gradually becoming systematized and developing through diverse methods over time. One of the formative periods in the establishment of the *tafsir* tradition was the era of the *tâbi'ûn*, who succeeded the generation of the Companions (*ṣaḥāba*). The scholars of this period inherited the intellectual legacy of the Companions and employed both *riwāya* (transmission) and *dirāya* (reasoning and *ijtihād*) in their interpretation of the Qur'an. Among the prominent figures of the *tâbi'ûn* *tafsir* tradition was Dahhâk b. Muzâhim (d. 105/723), of Turkic origin, who distinguished himself through his scholarly depth and exegetical insight. Educated within the scholarly milieu of the Companions, Dahhâk did not restrict himself merely to transmitting reports; rather, he paid attention to rational inference as well as the socio-cultural context of his time when explaining Qur'anic verses. His exegetical approach reflects a strong interpretative tradition aimed at grasping the deeper layers of Qur'anic meaning. In particular, by considering the social realities of his era, Dahhâk adopted a method in which *dirāya* interpretation came to the fore. In this respect, he occupies a distinctive position within the classical *tafsir* tradition and exerted a significant influence on subsequent exegetes. His intellectual legacy transcends a purely transmission-based *tafsir*, representing instead an approach that integrates reason, *ijtihād*, and socio-historical context. This study examines Dahhâk b. Muzâhim's exegetical method, his approach to the Qur'an, and his scholarly contributions, while also situating him within the broader framework of *tâbi'ûn* *tafsir*. In this context, particular attention is given to his *dirāya*-oriented methodology and his place within the classical *tafsir* tradition.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Dahhâk b. Muzâhim, Tâbi'ûn/Successors Tafsir, Exegetical Method.

Giriş:

Kur'an-ı Kerîm, nüzulünden itibaren Müslümanlar tarafından yalnızca kutsal bir metin olarak değil, aynı zamanda ilmî, kültürel ve medeniyet inşasının temel kaynağı olarak görülmüş; bu çerçevede onun anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik pek çok disiplin doğmuştur. Bu disiplinler arasında tefsir ilmi, Kur'an'ı anlamaya dair çabaların en kurumsallaşmış ve köklü tezahürlerinden biri olarak İslâm düşünce geleneğinde merkezi bir konum elde etmiştir.

Tefsir tarihinin en önemli merhalelerinden birini, sahabe neslinden sonra gelen ve onların ilmî mirasını devralarak sonraki kuşaklara aktaran tâbiûn dönemi oluşturmaktadır (Haldûn, 2005, s. 2/47-48). Bu kuşak, sahabenin doğrudan vahye şahitlikten kaynaklanan ilmî birikiminden beslenmiş; aynı zamanda kendi dirayetleriyle Kur'an'ın anlaşılmasına yeni katkılar sağlamıştır. İslam devletinin sınırlarının genişlemesi, farklı kültür ve düşünce çevreleriyle etkileşimin artması (Demirci, Tefsir Tarihi, 2013, s. 87-90) ve itikadî-fikhî tartışmaların yoğunlaşması, bu dönemde tefsir faaliyetlerini daha elzem hale getirmiştir (Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, 2012, s. 1/91-92; Emîn, Kahire, s. 2/139-140; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, 1996, s. 1/103-104; Duman, 1987, s. 237-238).

Bu bağlamda, tâbiûn neslinin önde gelen müfessirlerinden Dahhâk b. Müzâhim, rivayet ve dirayet yönüyle dikkat çeken, özellikle Taberî gibi klasik müfessirlerin tefsirinde sıkça başvurdukları önemli bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır. Dahhâk, sahabeden aktardığı rivayetlerin yanı sıra kendi özgün yorumlarıyla da tefsir literatüründe derin izler bırakmış ve erken dönem tefsir geleneğinin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Zâviyetî, 1999, s. 1/132).

Bu çalışmanın temel amacı, Dahhâk b. Müzâhim'in tefsir anlayışını ortaya koymak ve onun tâbiûn dönemi tefsir geleneği içerisindeki yerini belirlemektir. Çalışmada, Dahhâk'ın rivayet metoduna bağlılığı ile özgün yorumları arasındaki denge, kullandığı kaynaklar ve metodolojik tercihleri incelenerek, onun klasik tefsir geleneğine katkıları sistematik bir şekilde ele alınacaktır.

Araştırmada öncelikle Dahhâk'a nispet edilen rivayetler tespit edilip bunların Taberî başta olmak üzere klasik tefsir kaynaklarındaki yansımaları analiz edilmiştir. Rivayetlerin içerik çözümlemesi yapılırken yöntemsel olarak şu silsile takip edilmiştir: Dahhâk'ın Kur'an'ı Kur'an ile, sünnetle, sahabe kavilleriyle ve tâbiûn rivayetleriyle tefsiri; onun Arap dilinden istifade etmesi, İsrâiliyyât'a yaklaşımı ve nihayet özgün yorumları sistematik başlıklar hâlinde incelenmiştir.

Bu bağlamda çalışma, rivayetlerin sened tartışmalarına odaklanmaktan ziyade, Dahhâk'ın tefsir metodunu ortaya koymayı amaçlayan analitik bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir.

Dahhâk b. Müzâhim'in tefsir ilmindeki konumuna dair bilgiler klasik kaynaklarda dağınık bir şekilde yer almakta, modern literatürde ise genellikle Taberî'nin tefsirindeki rivayetleri üzerinden kısmi değerlendirmeler yapılmaktadır. Ancak Dahhâk'ın tefsir anlayışını bütüncül olarak ele alan, metodolojik yönlerini sistematik biçimde inceleyen müstakil çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu araştırma, söz konusu boşluğu doldurmayı ve Dahhâk'ın tefsir mirasını daha geniş bir perspektiften değerlendirmeyi hedeflemektedir.

1. Dahhâk b. Müzâhim'in Hayatı

Dahhâk b. Müzâhim, kaynaklarda genellikle Ebû'l-Kâsım (veya Ebû Muhammed) künyesiyle zikredilmekte olup (Taberî, 1967, s. 11/683), tam adı Ebû'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâî el-Horasânî el-Belhî şeklinde kaydedilmektedir (Mizzî, 1982, s. 13/291; el-Askalani, 1908, s. 4/453; Bilmen, 2014, s. 1/266; Eroğlu, 1993, s. 8/410). Rivayetlere göre onun doğumu birtakım olağanüstü olaylarla ilişkilendirilmiştir. Anlatıldığına göre, diğer insanlar gibi dokuz aylık bir sürede değil,

annesinin karnında iki yıl kaldığı, hatta doğduğunda iki dişinin çıkmış olduğu nakledilmektedir. Bu durumdan hareketle, kendi tecrübesine dayanarak bir çocuğun anne karnında iki yıl kalabileceğini savunduğu aktarılmaktadır. Ayrıca doğduğunda gülmesi sebebiyle, annesi kendisine “çok gülen” anlamına gelen “Dahhâk” ismini vermiştir (Bilmen, 2014, s. 1/266-267; Eroğlu, 1993, s. 8/410).

Onun doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, kaynaklarda farklı tahminler yer almaktadır. Dahhâk'ın kendi ifadelerinde bedeninin çok güçlü ve dayanıklı olduğundan, bir bineğe ihtiyaç duymadığından söz etmesi, onun ileri yaşlarına rağmen sağlıklı bir bünyeye sahip olduğunu göstermektedir (Mizzî, 1982, s. 13/297; Zâviyetî, 1999, s. 1/45). Ölüm tarihi hakkında ise hicrî 102, 105 ve 106 yılları zikredilmekle birlikte, ekseriyetin kabul ettiği tarih 105/723'tür (el-Askalani, 1908, s. 4/454; Bilmen, 2014, s. 1/267; Eroğlu, 1993, s. 8/411; Zâviyetî, 1999, s. 1/77). Bu tarih esas alındığında, Dahhâk'ın hicrî 20'li yıllarda doğduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim bu durumda onun yaklaşık seksen yaşlarında vefat ettiği söylenebilir. Ölümüyle ilgili olarak, Haccâc'ın baskıları ve zulümleri sebebiyle Belh'e sığındığı, ancak burada yakalanarak zindana atıldığı ve zindanda hayatını kaybettiği aktarılmaktadır. Vefatından önce kardeşine vasiyet ederek, zulümlerinden ötürü emirlerin cenazesine katılmamasını ve cenaze namazını bizzat kendisinin kıldırmasını istemesi de dikkat çekici bir husustur (Bilmen, 2014, s. 1/267; Kitapçı, 2016, s. 192).

Doğum yeri hakkında farklı rivayetler bulunmakla birlikte, Küfe, Rey, Horasan, Semerkand ve Belh gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde bulunduğu bilinmektedir. Ancak onun isminin hem Horasânî hem de Belhî nisbeleriyle anılması, doğum yerinin Horasan olduğu görüşünü güçlendirmektedir. O dönemde Belh'in Horasan'a bağlı olması da bu yorumu desteklemektedir (Kitapçı, 2016, s. 190). Diğer şehirlerde ise ilmî faaliyetler sebebiyle bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ailesi hakkında elde edilen bilgiler sınırlıdır. Babasının, köklü ve savaşçı bir Türk ailesine mensup olduğu belirtilmektedir. “Müzâhim” isminin de zorluk ve mücadele anlamına gelmesi, bu görüşü teyit etmektedir (Kitapçı, 2016, s. 190; Arslan, 2023, s. 891). Dahhâk'ın Muhammed ve Müslim adında iki kardeşi olduğu bilinmektedir. Bu kardeşlerden Muhammed, kendisi gibi ilimle meşgul olmuş bir şahsiyettir. Müslim hakkında ise yeterli bilgi bulunmamaktadır. Her iki kardeşi, anneleriyle birlikte uzun süre Küfe'de yaşamıştır (Mizzî, 1982, s. 13/291; Zâviyetî, 1999, s. 1/46).

Sonuç olarak, Dahhâk b. Müzâhim'in hayatı hakkındaki rivayetler, onun yalnızca ilmî yönüyle değil, doğumundan vefatına kadar çeşitli olağanüstülüklerle de tasvir edildiğini ortaya koymaktadır. Horasan asıllı bir aileye mensup olması, farklı şehirlerde ilim tahsili için bulunması ve nihayetinde siyasi baskılar sebebiyle zindanda vefat etmesi, onun hayatını şekillendiren temel unsurlar arasında yer almıştır.

2. Dahhâk'ın Tefsirciliği

Kur'an-ı Kerim'in tefsirine dair Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabe dönemine dair farklı görüşler öne sürülmüşse de (Taberî, s. 1/100; Hudayrî, 1975, s. 1/26-31) kanaatimize göre Kur'an'ın tamamı o dönemde tefsir edilmemiştir. Ancak, beyan edilmeye ihtiyaç duyulan bazı ayetlerin tefsiri yapılmıştır (Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, 1996, s. 1/128; Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, 2012, s. 1/97,99-100). Bu ayetler genellikle İslam toplumunun ameli yönleriyle ilgili ve özellikle dinî yaşamalarını şekillendirmeye yönelik açıklamaları içermektedir (Kesîr, 2009, s. Mukadimetü'n-Nâsir,26).

Tâbiûn dönemi ise, İslam devletinin sınırlarının genişlemesi ve Arap Yarımadası dışındaki coğrafyalarda fetihlerin başlamasıyla önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak İslâm dünyasına farklı ırk, dil, din, örf, kültür, âdet ve geleneklere sahip toplu-

luklar katılmıştır. Bu dönemde, fırkaların ortaya çıkması ve farklı inanç ve düşünce sistemlerinin varlığı, Kur'an-ı Kerim'in tefsirine olan ihtiyacı daha da artırmıştır. Özellikle ahkâm ayetlerinin tefsiri yanında, akideye dair ayetlerin açıklığa kavuşturulması ve bazı mübhemâtın tefsiri önem kazanmıştır. Bu dönemde, Kur'an'ın tamamının tefsir edildiği söylenebilir. Zira kaynaklarda tâbiûn dönemine ait ayetlerin çoğunu kapsayan tefsirlerin yazıldığına dair bilgiler bulunmaktadır (Güngör, 1996, s. 84-85). Ebü'l-Âliye (öl. 90/709), Sâid b. Cübeyr (öl. 94/713), Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), İkrime (öl. 105/723), Dahhâk b. Müzâhim, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (öl. 108/726) ve Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) bu dönemin önemli müfessirlerinden bazılarıdır (Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller, 1968, s. 155-157). Ancak bu dönemde kaleme alınan tefsirler, günümüze kadar intikal etmemiştir. Bir kısmı sonraki dönemlerde müfessirlerin eserlerinde veya hadis mecmualarında nakledilerek günümüze ulaşmıştır (Kesir, 2009, s. 1/10; Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller, 1968, s. 131-132).

Tabiûn müfessirlerinden Dahhâk b. Müzâhim, yalnızca sahâbe rivayetlerini aktarmakla yetinmemiş; aynı zamanda tefsire konu edilmemiş pek çok ayet hakkında da yorumlarda bulunmuştur. Bu yönüyle Dahhâk, rivayet naklinden öteye geçerek müfessir kimliğini ortaya koymuş ve özellikle Taberî'nin tefsirindeki yorumlarda dikkate değer bir etki bırakmıştır (Yılmaz, 2022, s. 194).

Dahhâk b. Müzâhim, hadis rivayetleri konusunda çeşitli tenkitlere uğramış olsa da tefsir ilminde kabul görmüş ve bu alanda otorite olarak kabul edilmiştir. Bazı hadisçilerin onu sikâ (güvenilir) kabul etmelerine rağmen, bazıları onun İbn Abbas'tan (öl. 68/687) rivayet ettiği hadisleri maktu¹ olarak değerlendirmiştir (Arslan, 2023, s. 893). Buna rağmen, Dahhâk'ın tefsir ilmindeki katkıları takdirle karşılanmış ve "*Sadece tefsir ilminde şöhret bulmuştur*" şeklinde değerlendirilmiştir (Hudayrî, 1975, s. 1/405). Bu ifadeler, onun tefsir alanındaki otoritesine yapılan vurguyu açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynaklar, tâbiûn âlimlerinin Kur'an'ın tefsirine büyük önem verdiklerini ve sahabeden bu ilmi almak için gösterdikleri çabayı kaydetmektedir (Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, 2012, s. 93-103). Örneğin, Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), tefsirin dört önemli şahıstan alınmasını tavsiye etmiştir: "*Said b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime ve Dahhâk.*" (Bilmen, 2014, s. 1/266; Eroğlu, 1993, s. 8/410). Bu tavsiye, Dahhâk b. Müzâhim'in tefsir konusundaki otoritesine işaret etmektedir.

Kur'an tefsiri geleneğinde merkezi bir yere sahip olan *Câmi 'u'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân*, Hz. Peygamber (s.a.v), sahabe, tâbiûn ve sonraki dönemlerdeki tefsir görüşlerini ihtiva eden kapsamlı bir eser olarak dikkat çekmektedir. Taberî, bu eserinde tâbiûn neslinin önde gelen müfessirleriyle birlikte özellikle Dahhâk b. Müzâhim'in tefsirinden önemli ölçüde yararlanmıştır. Nitekim Taber, neredeyse her sûrede Dahhâk'tan nakillerde bulunduğu görülmektedir (Zâviyetî, 1999, s. 1/132).

Bu duruma örnek olarak, *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى* "*Ey iman edenler! Sarhoşken namaza yaklaşmayın*" (en-Nisâ, 4/43). ayetindeki "*سُكَارَى*" kelimesine yönelik Dahhâk'ın yorumu zikredilebilir. Dahhâk, burada kastedilen sarhoşluğun içki sarhoşluğu değil, uyku sarhoşluğu olduğunu ifade etmiştir (Taberî, s. 3/848-849; Zâviyetî, 1999, s. 1/288).

Bir başka örnek ise, *فَلَنْ لَهُ مَعِيشَةٌ ضَنْكًا* "*Onun için sıkıntılı bir yaşam vardır*" (Tâhâ, 20/124). ayetidir. Hz. Peygamber ve sahabeden gelen rivayetlerde "*مَعِيشَةٌ ضَنْكًا*" ifadesi genellikle *kabir azabı* şeklinde anlaşılmıştır. Ancak tâbiûn âlimlerinden İkrime ve Dahhâk, bu ifadeyi *pis ve haram kazanç* olarak yorumlamışlardır. Onlara göre haram mal ve kazanç, miktarı ne kadar çok olursa olsun, kişiye huzur yerine sıkıntı getirmektedir (Taberî, s. 7/932-935).

¹ Maktû hadis, sened açısından tabiûn veya tabiûnden sonraki nesillere (etbâu't-tâbiûn ve daha sonraki ravilere) isnat edilen söz, fiil veya takrirleri ifade eder. Mehmet Efendioğlu, "Maktû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/457.

Dahhâk b. Müzâhim'in tefsir ilmindeki yerini daha sağlıklı bir biçimde ortaya koyabilmek amacıyla, bu çalışmada öncelikli olarak Taberî'nin tefsiri esas alınmıştır. Zira Taberî, eserinde Dahhâk'a ait bin beş yüzü aşkın rivayet ve görüş aktarmakta; çoğu zaman ise bunları doğrudan ismini zikretmeksizin kullanmaktadır. Üstelik bu sayıya, Dahhâk'ın sahabe ve tâbiûndan naklettiği rivayetler dahil değildir (Zâviyetî, 1999, s. 1/132; Halil, 2024, s. 1200). Bu durum hem Dahhâk'ın tefsir faaliyetinin kapsamını hem de Taberî'nin onun ilmî mirasından ne derece istifade ettiğini açıkça göstermektedir.

3. Dahhâk b. Müzâhim'in Tefsir Yöntemi ve Tefsirinin Kaynakları

Tâbiûn müfessirleri, Kur'an ayetlerini tefsir ederken belli bir yöntem silsilesine başvurmuşlardır. Bu bağlamda, öncelikle Kur'an'ın kendi iç bütünlüğüne müracaat etmişler; benzer ve açıklayıcı nitelikteki ayetleri birlikte değerlendirmişlerdir (Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, 2012, s. 1/37-42,91; Hudayrî, 1975, s. 2/12-13; Karagöz, 2004/2, s. 55-56). İkinci aşamada ise Hz. Peygamber'in (s.a.v) sünnetine başvurmuşlardır. Aradıkları açıklamaları bu iki temel kaynakta bulamadıklarında, sahabe görüşlerine yönelmişler; kimi zaman da Ehl-i kitâb'a ait bazı rivayetleri, açıklayıcı unsur olarak kullanmışlardır. Bütün bu aşamaların ardından, kendi re'y ve içtihatlarına dayanarak ilgili ayetler hakkında yorumda bulunmuşlardır (Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, 1996, s. 1/108; Duman, 1987, s. 230; Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, 2012, s. 1/98-99; Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller, 1968, s. 109; Yılmaz, 2022, s. 199). Bu yöntem, dönemin ilmî geleneği içinde makbul sayılan bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Bir müfessirin kullandığı kaynakları tespit etmek, yalnızca onun ilmî donanımını değil, aynı zamanda tefsire yaklaşımındaki metodolojik tercihlerini ve ilmî ciddiyetini de ortaya koyar. Zira müfessirin yararlandığı kaynaklar, onun yorum tarzını ve tefsirdeki yönelimini doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla, bir tefsirin yapısı ve yorumsal çerçevesi, büyük ölçüde bu kaynaklar üzerinden şekillenmektedir (Zâviyetî, 1999, s. 1/81).

Dahhâk b. Müzâhim'e nispet edilen tefsir rivayetleri incelendiğinde, onun zaman zaman aklî muhakemelere başvurduğu görülmekle birlikte, genel anlamda görüşlerini belirli kaynaklara dayandırdığı anlaşılmaktadır.² Dahhâk'ın tefsir anlayışı, rivayet metodundan bütünüyle bağımsız ya da keyfî bir yorum biçimi olarak değerlendirilemez. Aksine o, ifade ettiği görüşleri belli ilmî esaslara isnad etme sorumluluğunu taşıyan bir müfessir profili çizmektedir (Zâviyetî, 1999, s. 1/81).

Bu çerçevede, Dahhâk b. Müzâhim'in ayetleri yorumlarken hangi kaynaklardan istifade ettiği ve hangi yöntemi benimsediği meselesi, tefsir geleneği açısından önem arz etmektedir. Bu başlık altında, Dahhâk'ın tefsirinde başvurduğu kaynakları ve bunları hangi metot çerçevesinde kullandığını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Böylece hem onun ilmî yaklaşımı hem de klasik tefsir geleneği içindeki yeri daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilecektir.

3.1. Kur'an'ı Kur'an ile Tefsir Etmesi

Dahhâk'ın da dâhil olduğu erken dönem müfessirlere göre, Kur'an-ı Kerim'in tefsirinde başvurulması gereken ilk ve en öncelikli kaynak yine Kur'an-ı Kerim'in kendisidir. Zira Kur'an, kendi kendini açıklayan bir yapıya sahiptir (Zâviyetî, 1999, s. 1/81). Bu bağlamda, hitabın sahibi olan Allah (c.c), muradını en iyi şekilde açıklama kudretine sahiptir.

² Tâbiûn müfessirlerinin bilgi kaynakları incelendiğinde, onların başlıca müracaat noktalarının sahâbe rivayetleri olduğunu görmek mümkündür. Bu durum, söz konusu neslin tefsir anlayışının doğrudan sahâbenin ilmî mirasına dayandığını ve bu mirasın aktarımında önemli bir rol üstlendiklerini göstermektedir (Yılmaz, 2022, s. 361).

Zerkeşî (öl. 794/1392), “*el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*” adlı eserinde, “*Kur’an’ı Kur’an ile tefsir etmek en sahih ve en güzel yöntemdir*” ifadesini kullanmakta, bu yöntemin gerekçesini ise şöyle açıklamaktadır: “*Bir ayette mücmel olarak geçen bir husus, başka bir ayette tafsilatlı şekilde izah edilmiş olabilir. Aynı şekilde, bir ayette muhtasar olarak zikredilen bir konu, başka bir yerde geniş biçimde açıklanabilir*” (Zerkeşî, 1990, s. 2/315; Öztürk, 2008, s. 3-4). İbn Kesîr de bu görüşü paylaşmakta ve buna ek olarak Kur’an’ı Kur’an ile tefsir etmenin yeterli olmadığı durumda sünnete müracaat edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre sünnet, Kur’an’ı açıklayıcı bir konumda olup (Zerkeşî, 1990, s. 2/315; Kesîr, 2009, s. 1/5; Zâviyetî, 1999, s. 1/81) Peygamber efendimizin (s.a.v) verdiği hükümler Kur’an’dan anladığı manalara dayanmaktadır. Bu bağlamda, Allah’ın (c.c) “*Sana kitabı, özellikle ayrılığa düştükleri konuda onları aydınlatman için ve inanan bir topluluğa rehber ve rahmet olsun diye indirdik.*” (en-Nahl 16/64). ayeti de bu anlayışın temelini teşkil eder (Kesîr, 2009, s. 1/5).

Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri yöntemi, yalnızca teori düzeyinde kalmamış, Dahhâk gibi erken dönem müfessirlerin pratiğinde de sıkça uygulanmıştır. Nitekim Dahhâk, كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمَوَاتًا “Sizler cansız iken size O hayat verdiği halde Allah’ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O’na götürüleceksiniz.” (el-Bakara 2/28). ayetini, قَالَوا رَبَّنَا آمَنَّا أَفْنَيْنَا أَفْنَيْنَا فَأَعْرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ “Ey rabbimiz!” diyecekler, “Bizi iki defa öldür-dün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu?” (el-Mü’min 40/11). ayetiyle açıklamıştır. Bu ayetlerin yorumunda Dahhâk, “iki kez öldürülme” ifadesinden insanların atalarının sulbünde iken ölü olmalarını ve daha sonra dünya hayatını yaşadktan sonra yeniden ölmelerini kastetmiştir. “İki kez diriltirme” ise, meniden canlı olarak yaratılmaları ve kıyamet sonrası diriltilmeleridir (Taberî, s. 1/423-424; Zâviyetî, 1999, s. 1/82). Bu yorum, Dahhâk’ın ayetler arasında anlam ilişkisi kurma konusunda gösterdiği titizliği ortaya koymaktadır.³

Sonuç olarak Dahhâk, tefsirlerinde Kur’an’ı bir bütün olarak ele almakta ve Kur’an’ı Kur’an ile yorumlama yöntemine sıklıkla başvurmuştur.⁴ Bu yaklaşım, onun ayetler arasındaki irtibatı kurma, kıraat farklarını dikkate alma ve mushaf nüshalarındaki varyasyonları değerlendirme yönündeki ilmî çabasını da yansıtmaktadır.⁵ Hiç şüphesiz, Dahhâk’ın bu yöntemi, tefsirde Kur’an’a bütüncül bir bakış açısı geliştirmenin önemine işaret etmesi açısından ayrıca dikkate değerdir (Zâviyetî, 1999, s. 1/81).

3.2. Kur’an’ı Sünnet ile Tefsir Etmesi

Kur’an’ın tefsirinde, Kur’an’ın yine Kur’an ile açıklanmasının ardından başvurulması gereken en temel ve güvenilir kaynak, şüphesiz vahyin doğrudan muhatabı olan Hz. Peygamber’in (s.a.v.) beyanlarıdır. Zira Hz. Peygamber (s.a.v), kendisine indirilen ilahi hitabı hem sözlü (kavlî), hem fiilî uygulamalarla hem de onayları (takrîrî) yoluyla açıklamıştır. Bu bağlamda Peygamber Efendimiz’in (s.a.v) tefsiri; Kur’an’da yer alan mücmel (kapalı) ayetleri tafsil, umumi hükümleri tahsis, müşkil ifadeleri tavih, mübhemleri izah, mutlak hükümleri takyîd etme; garîb lafızların anlamlarını beyan etme, ayetlerin tasvir ve tavsif yoluyla somutlaştırılması, edebî üslupların mak-satlarını açıklama ve nâsih-mensûh ilişkilerini ortaya koyma gibi çeşitli boyutları içermektedir (Ata, 2019, s. 1667).

Dahhâk’ın tefsir yöntemi incelendiğinde, onun yalnızca Kur’an’ı Kur’an’la tefsir etmekle yetinmeyip bazı ayetlerin yorumunda Hz. Peygamber’e (s.a.v) isnad edilen rivayetleri de esas aldığı

³ Daha fazla örnek için bkz. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân* (Kâhire: Meketbetü İbn Teymiyye, ts.), 1/155; 5/182.

⁴ Daha fazla örnek için bkz. Muhammed Şükrü Ahmed ez-Zâviyetî, *Tefsîru’d-Dahhâk* (Kâhire: Dâru’s-Selâm, 1999), 81-84.

⁵ Daha fazla örnek için bkz. et-Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, 6/83; 13/150.

görülmektedir. Özellikle sünnet kaynaklı açıklamalar, onun tefsirinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu duruma örnek olarak, bismelenin yorumuyla ilgili aktardığı şu rivayet dikkat çekicidir:

“İsa b. Meryem, annesi tarafından tahsil görmesi amacıyla bir muallime gönderildi. Muallimi ona ‘Bismillâhirrahmânirrahîm’ yazmasını söylediğinde, Hz. İsa ‘Bismillah nedir?’ diye sordu. Muallim ‘Bilmiyorum’ cevabını verince, Hz. İsa şu açıklamada bulundu: ‘Be’ harfi Allah’ın cemâlini, ‘Sîn’ harfi Allah’ın yüceliğini, ‘Mîm’ harfi ise Allah’ın mülkünü ifade eder. Allah, bütün ilâhların ilâhıdır. ‘Rahmân’, dünya ve âhirette merhamet eden; ‘Rahîm’ ise yalnızca âhirette merhamet eden anlamına gelir” (Taberî, s. 1/121; Kesîr, 2009, s. 1/177; Zâviyetî, 1999, s. 1/139).

Sonuç olarak, Dahhâk’ın tefsirinde sünnet ve hadis kaynaklarının önemli ölçüde etkili olduğu görülmektedir.⁶ Onun bu yöntemi, Kur’an’ı açıklamada Allah (c.c) Resul’ünün (s.a.v) beyanlarının vazgeçilmezliğine vurgu yapması açısından klasik tefsir geleneğiyle paralellik arz etmektedir. Ancak hadislerin metin ve senetlerinin sıhhatine dair herhangi bir tenkide yer vermemesi, onu rivayetlerin değerlendirilmesi noktasında selef muhaddislerinden ayıran temel özelliklerden biri olarak dikkat çekmektedir.

3.3. Kur’an’ı Sahabe Kavli ile Tefsir Etmesi

Kur’an’ı anlama ve yorumlama faaliyetinde başvurulacak en önemli kaynaklardan biri de sahabe tefsiridir. Zira sahâbîler, vahyin nazil olduğu sosyal ve kültürel ortamı bizzat yaşamış, pek çok ayetin nüzul sebebine doğrudan şahitlik etmiş, Arap diline ve üslubuna vukufiyetleriyle ayetlerin anlam ve maksadını idrak etmede diğer nesillerden farklı olarak ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Bu sebeple sahabe, tefsir ilminin oluşum sürecinde Peygamber Efendimiz’in (s.a.v) ardından gelen en önemli otorite kuşağı olarak kabul edilmektedir (Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, 1996, s. 1/67-68; Özer, Sahabe Tefsirinin Bilgi ve Kaynak Değeri, 2022, s. 139).

Dahhâk b. Müzâhim’in tefsir anlayışı incelendiğinde, onun sahabe kaynaklı rivayetlere sıkça başvurduğu görülmektedir. Dahhâk’ın tefsirinde istifade ettiği sahabeler arasında başta Abdullah b. Abbas olmak üzere, Abdullah b. Mes’ûd (öl. 32/652), Ali b. Ebî Tâlib (öl. 40/661), Ebû Mûsâ el-Eş’arî (öl. 42/662), Ebû Hüreyre (öl. 58/678) ve Abdullah b. Ömer (öl. 73/693) gibi tefsir sahasında otorite kabul edilen isimler öne çıkmaktadır.

Nitekim Dahhâk’ın İbn Abbas’ın⁷ görüşüne dayanarak yaptığı yorumlara örnek olarak şu ayeti zikretmek mümkündür:

هَذَا الَّذِي رَزَقْنَا مِنْ قَبْلُ “Bu daha önce de bize rızık olarak verilendir” (el-Bakara 2/25). ayetini, İbn Abbas’ın rivayeti doğrultusunda “Bu, daha önce yediğimiz şeydir; sabah kahvaltısı akşam yemeği gibidir.” şeklinde yorumlamıştır (İbnü’l-Cevzî, 2002, s. 49; Zâviyetî, 1999, s. 1/148).

⁶ Başka örnekler için bkz. ez-Zâviyetî, *Tefsîru’l-Dahhâk*, 84-89.

⁷ Dahhâk’ın tabîin neslinden olmadığı ve sahabeyle doğrudan görüşmediği yönünde bazı görüşler ileri sürülmüştür. Nitekim İclî (öl. 261/875), onun güvenilir bir râvi olduğunu vurgulamakla birlikte tabîinden sayılamayacağını belirtmiştir. Benzer şekilde, İbn Hibbân (öl. 354/965), Dârekutnî (ö. 385/995), Ebû Zür’a (öl. 281/894) ve Şû’be (öl. 160/776) gibi hadis otoriteleri, Dahhâk’ın güvenilirliğini teyit etmekle birlikte Ebû Hüreyre (öl. 58/678), Huzeyfe b. el-Yemân (öl. 36/656), İbn Ömer (öl. 73/693) ve İbn Abbas gibi sahabelerle bizzat görüşerek rivayette bulunmadığını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, Taberî tefsirini neşreden meşhur âlim Şeyh Ahmed Şâkir, Dahhâk’ın sahabeyle görüştüğünü savunmuştur (Dahhâk, 1999, 59). Ancak genel kabul gören görüş, onun sahabeden rivayetlerini Saîd b. Cübeyr aracılığıyla aktardığı yönündedir (Ali Hudayrî, 1975, 1/405). Dolayısıyla Dahhâk’ın sahabeyle doğrudan bir temasının bulunmadığı, fakat Saîd b. Cübeyr gibi güvenilir râviler vasıtasıyla onların rivayetlerini naklettiği anlaşılmaktadır (Eroğlu, 1993, 410-411). Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, Dahhâk’tan nakledilen rivayetlerin güvenilir addedilebileceği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Benzer şekilde, Dahhâk, Abdullah b. Mes'ûd'un görüşünü esas alarak وَأَتُوا بِهِ مَثَابَهَا "O kendilerine, benzer şekilde verilmiştir" (el-Bakara 2/25). ayetini "O, görünüşte ve renkte benzerdir, ancak tadı farklıdır." şeklinde tefsir etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 2002, s. 50; Zâviyetî, 1999, s. 1/149).

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den nakledilen bir yorumu temel alarak وَالَّذِينَ يَتُوفُونَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً "İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir" (el-Bakara 2/240). ayetini, "Kocası vefat etmiş olan kadın, vefat edenin evinde bir yıl süreyle oturur ve evden çıkmadığı sürece kocasının malından ona nafaka verilir ve ihtiyaçları karşılanırdı. Şayet evden çıkıp ayrılırsa o kadına verilen nafakayı kesmekte mirasçılar için bir vebal söz konusu değildi. Daha sonraları bu bir yıllık sukna süresi, dört ay on gün iddet tesbitiyle neshedildi. Ona verilen bir yıllık nafaka ise Nisa sûresinin 12. ayetinde zikredilen dörtte bir ve sekizde bir pay ile neshedilmiştir" (Taberî, s. 5/255). şeklinde açıklamıştır.

Sonuç olarak Dahhâk b. Müzâhim'in tefsiri, sahabe rivayetleriyle beslenen zengin bir yapıya sahiptir. Onun tefsirinde sahabenin sözlü açıklamalarına geniş yer verdiği ve bu bağlamda onların Kur'an anlayışını sonraki nesillere aktarma noktasında önemli bir köprü vazifesi gördüğü söylenebilir. Bu yaklaşım, hem rivayet tefsiri geleneği içerisinde Dahhâk'ın konumunu ortaya koymakta hem de erken dönem tefsir literatürünün oluşumunda sahabe görüşlerinin merkezi rolünü teyit etmektedir.

3.4. Tâbiûndan Yaptığı Rivayetlere Yer Vermesi

Tâbiûn kuşağı, bilgilerini doğrudan sahabeden alan, onların maksadını en iyi anlayan ve Kur'an'ın nüzul sürecine diğer nesillere nazaran daha yakın olan kimselerden oluşmaktadır. Bu sebeple, tefsir tarihinde Tâbiûn, bir bakıma sahabe ile sonraki müfessirler arasında bilgi aktaran ve anlamı taşıyan köprü konumundadır (Kesîr, 2009, s. 1/30).

Dahhâk'ın tefsirinde tâbiûn kuşağına ait rivayetlere geniş ölçüde yer verdiği görülmektedir. Bu rivayetlerin büyük bir kısmı, Kur'an lafızlarının lügat açısından izahı, tarihî vakaların değerlendirilmesi ve kıssalara dair haberler gibi içeriklerden oluşmaktadır. Özellikle Tâvûs (ö. 106/725), Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/732) ve Saîd b. Cübeyr gibi tâbiûn âlimlerinden birçok nakilde bulunmuştur. (Arslan, 2023, s. 893).

Bu bağlamda Dahhâk'ın tefsir yöntemi, tâbiûn kuşağının ilmî mirasına verdiği önemi açıkça ortaya koymakta; onun rivayet tefsiri geleneği içerisindeki yerini güçlendirmektedir.

3.5. Arap Dilinden İstifade Etmesi

Kur'an-ı Kerim'in Arap diliyle nazil olması, onun doğru anlaşılması ve yorumlanabilmesi için bu dilin normatif ve edebî özelliklerine vukûfiyetin zaruri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Dahhâk b. Müzâhim'in, Kur'an'ı tefsir ederken Arap dilinin inceliklerine son derece hâkim olduğu ve metindeki ifadelerin anlam derinliklerini kavramada bu birikimini etkin biçimde kullandığı görülmektedir. Onun, Kur'an'daki üslup, ifade tarzı ve lafızların içerdiği anlam katmanlarını çözümlemeye yönelik çabaları, dil yetkinliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Dahhâk'ın, anlaşılması güç kelimeleri veya müşkil ifadeleri kendi lügat bilgisi doğrultusunda açıklamaya çalıştığına dair örneklerden biri, Sâd sûresi 77. ayette geçen şu ifadedir: قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا "Allah, "O halde çık oradan!" dedi; "Sen artık kovuldun!" (Sâd 38/77). Bu ayette geçen ve "kovulmuş" şeklinde tercüme edilen رَجِمَ kelimesi, Dahhâk tarafından اللّٰعِين (lanetlenmiş) olarak tefsir edilmiştir. Burada رَجِمَ kelimesinin semantik bağlamda lanetle ilişkilendirilmesi, onun kelimenin sözlük anlamını edebî ve bağlamsal okumayla harmanlayarak değerlendirdiğini göstermektedir (Taberî, s. 13/44; Zâviyetî, 1999, s. 1/92).

Bu örnekten hareketle denilebilir ki Dahhâk, Kur'an'ı tefsir ederken yalnızca kelime anlamlarına değil, aynı zamanda dilin edebî zenginliklerine ve anlam çeşitliliğine de dikkat etmiş; böylece tefsir faaliyetini Arap dilinin ifade gücüyle bütünleştirmiştir.

3.6. İsrâiliyyât'a Yer Vermesi

Tefsir tarihinde İsrâiliyyât'a yönelik tutum genellikle mesafeli olmuştur. Birçok müfessir, tefsirlerinin güvenilirliğine halel gelmemesi adına ya bu tür rivayetlerden tamamen uzak durmayı ya da onlara temkinli yaklaşmayı tercih etmişlerdir. Hatta bu tavır, zamanla bir iftihar vesilesi hâline gelmiş; hatta Yahudi ve Hristiyan kaynaklı bilgilerin bulunmadığı eserler daha sağlam ve muteber kabul edilirken bunlara yer veren tefsirler zayıf görülmüştür (Zehebî, el-İsrâiliyyât fi't-Tefsir ve'l-Hadis, 1990, s. 21). Bu bağlamda, çokça İsrâiliyyât'a yer vermesinden dolayı erken dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman yoğun bir şekilde eleştirilmiş (Hallikân, 1994, s. 5/257; Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, 2012, s. 1/175; Aydemir, 1985, s. 301; Yılmaz, 2022, s. 204; Özer, Sahabe Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri, 2024, s. 219), Dahhâk b. Müzâhim de zaman zaman benzer eleştirilerin muhatabı olmuştur (Zâviyetî, 1999, s. 129-130).

İsrâiliyyât'a tamamen kapı aralanmamış olmakla birlikte, Dahhâk'ın tefsirinde birçok İsrâiliyyât kabilinden rivayetler mevcuttur. Ancak bu tür rivayetlerin yoğunluğu metodunu gölgeleyecek seviyede değildir. Dahhâk bu bilgileri genellikle ayetlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak unsurlar olarak kullanmış; “şöyle rivayet edilmektedir” veya “şöyle denilmiştir” gibi temrîz (şüphe ve ihtiyat) sigalarıyla aktararak ihtiyatlı bir tavır ortaya koymuştur. Dolayısıyla onun yaklaşımı, rivayet geleneğine bağlılık ile metodolojik ihtiyat arasında dengeli bir çizgi izlemektedir (Zâviyetî, 1999, s. 1/130-131).

Bununla birlikte, Dahhâk'ın bazı yorumları eleştirilere zemin hazırlamıştır. Nitekim Kâf sûresine adını veren “ك” harfi hakkında yaptığı yorum buna örnektir. Ona göre “ك” (Kâf), *yeryüzünü kuşatan ve semanın yeşil görünmesine sebep olan yeşil zümrüitten bir dağdır. Semaanın her iki yanı bu dağın üzerindedir ve gök onun üstüne kubbe gibi örtülmüştür. İnsanların elde ettiği zümrüt parçaları da bu dağdan düşen kırıntılardır*” (Kurtubî, 2006, s. 19/425; Zâviyetî, 1999, s. 1/130). Bu tür yorumlar sebebiyle İbn Kesîr, Dahhâk'ı isim vermeden eleştirmiş ve İsrâiliyyât kaynaklı rivayetleri nakletmekle itham etmiştir. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserinde şu ifadeleri kullanmıştır: “Selef âlimlerinden bazıları, ‘ك’ harfinin bütün yeryüzünü kuşatan Kâf adlı bir dağa işaret ettiğini ileri sürmüştür.⁸ Bu görüş, Yahudi din adamlarının hurafelerine benzemektedir. Ancak bazı selef âlimleri, ‘Yahudilerden gelen haberleri ne tasdik edin ne de tekzip edin’ ruhsatına dayanarak bu rivayetleri nakletmişlerdir” (Kesîr, 2009, s. 7/7).

Sonuç olarak Dahhâk, tefsirinde İsrâiliyyât'ı esas kaynak olarak kullanmaktan kaçınmış; yalnızca açıklamaya yardımcı unsurlar olarak değerlendirmiştir. Bu yönüyle onun yaklaşımı, rivayet geleneğine bağlılık ile ihtiyatlı bir tutum arasında dengeli bir çizgi izlemektedir.

3.7. Dahhâk'ın Özgün Görüşleri

Tâbiûn nesli müfessirlerinin tefsir anlayışları genel olarak iki temel yaklaşıma dayanmaktadır. Bunlardan ilki, rivayetlere ve sahabe kaynaklı bilgilere dayanarak gerçekleştirilen tefsir faali-

⁸ Kaf dağı mitosuyla ilgili geniş bilgi için Hüseyin Zamur, “Kafdağı Mitosu'nun Tefsirdeki Yansımaları”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ekim 2024), 478-497.

yetidir. İkincisi ise, ayetlerden hüküm çıkarma (istinbât) ve delillendirme (istidlâl) yöntemiyle yapılan yorumlardır (Yılmaz, 2022, s. 169).

Tâbiûn müfessirleri, genellikle bu iki yöntemi bir arada kullanarak Kur'an'ı açıklamışlardır. Ayrıca, bu müfessirlerin büyük bir kısmı, sahabe tarafından kurulan tefsir mekteplerinde eğitim görmüş ve bu ilmî mirası sonraki nesillere aktarmışlardır (Demirci, Kur'ân Tarihi, 2010, s. 90; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, 1996, s. 2/48; Hudayrî, 1975, s. 1/114; Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, 2012, s. 1/76-77).

Dahhâk b. Müzâhim, bu geleneğin seçkin temsilcilerinden biri olarak ayetleri istinbât ve istidlâl yoluyla yorumlama yetkinliğine sahip bir müfessir konumundadır. Onun Kur'an'ı tefsir etme hususundaki yaklaşımı, sadece aktarılan rivayetlerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda özgün yorumlara ve derin bir anlam kavrayışına dayanmaktadır.

Bu hususa örnek olarak Yûsuf sûresinde geçen şu ayete dikkat çekilebilir: *وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا* "Anne babasını makamına çıkardı. Hepsî onun huzurunda yere kapandılar" (Yûsuf 12/100). Dahhâk bu ayette geçen *وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا* ifadesini klasik anlamda bir secde olarak yorumlamamış; bu davranışın yere kapanmak şeklinde değil, bir rûkû gibi eğilme biçiminde olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu hareket, o dönemde bir selamlaşma ve saygı ifadesi olarak uygulanan geleneksel bir davranış biçimidir (Taberî, s. 16/270).

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashabına miras bıraktığı ilmî birikim, tâbiûn âlimleri tarafından sahabeden öğrenilmiş ve onların gayretiyle sonraki nesillere aktarılmıştır. Dahhâk b. Müzâhim de bu sürecin önemli halkalarından biri olarak, rivayet geleneğini sürdürmekle birlikte özgün yorumlarıyla tefsir tarihinde müstesna bir yere sahip olmuştur.

Sonuç

Bu çalışma, Dahhâk b. Müzâhim'in tefsir anlayışını tâbiûn dönemi tefsir geleneği bağlamında ele almış; özellikle onun rivayet, dirayet ve dil merkezli yaklaşımlarını inceleme konusu yapmıştır. Araştırma neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Öncelikle, Dahhâk'ın tefsir faaliyetinin yalnızca rivayet nakline indirgenemeyeceği, aksine dilsel çözümlemeler, istinbât ve istidlâl yöntemleri aracılığıyla ayetlere özgün yorumlar kazandırdığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Dahhâk, klasik rivayet müfessiri kalıbına sığmayan; metodolojik çeşitliliği ile öne çıkan bir müfessir olarak değerlendirilmiştir. Dahhâk'ın tefsir anlayışının sonraki dönem müfessirleri üzerindeki etkisi de dikkat çekicidir. Özellikle Taberî'nin *Câmi 'u'l-beyân* adlı eserinde Dahhâk'tan yoğun bir biçimde yararlanması, onun görüşlerini yalnızca aktarmakla yetinmeyip tercih etmesi, Dahhâk'ın sonraki tefsir geleneğinin şekillenmesinde oynadığı rolü açıkça göstermektedir. Bu durum, onun rivayet ve dirayet arasında kurduğu dengenin sonraki müfessirler için bir model teşkil ettiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın girişinde yöneltilen "Dahhâk'ın tefsir geleneği içindeki yeri nedir?" sorusu bağlamında elde edilen sonuçlar, onun sahabe ve tâbiûn rivayetlerine dayanmakla birlikte özgün yorumlar geliştiren, dilsel çözümlemelere yönelen ve klasik literatürde kalıcı bir etki bırakan bir müfessir kimliği sergilediğini göstermektedir. Dahhâk'ın tefsiri, literatürde çoğunlukla rivayet aktarımıyla sınırlı bir faaliyet olarak görülmüşse de bu çalışmada onun metodolojik çeşitliliği öne çıkarılmış; Kur'an'ı Kur'an ile, sünnetle, sahabe kavliyle ve tâbiûn rivayetleriyle tefsir etmesinin yanı sıra Arap dilinin imkânlarından yararlanması dikkate değer bulunmuştur. Özellikle İsrâiliyyât rivayetlerine karşı sergilediği tavır ve özgün yorumları, literatürde göz ardı edilen yönleriyle birlikte değerlendirilmiştir.

Sonuç itibarıyla, Dahhâk'ın tefsir yaklaşımının klasik rivayet tefsiriyle sınırlı kalmadığı; aksine metodolojik açıdan çok katmanlı bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle onun

tefsir yöntemi, erken dönem tefsir geleneğinde rivayet ve dirayet unsurlarının bir arada işleyişini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Dolayısıyla Dahhâk b. Müzâhim'in tefsir anlayışı, hem klasik rivayet geleneğini devam ettirmesi hem de dilsel ve metodolojik açımlarıyla sonraki tefsir literatürüne yön vermesi bakımından dikkate değer bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmanın ise, Dahhâk'ın tefsir anlayışını bütüncül bir çerçevede ele alarak mevcut literatüre yeni bir katkı sunduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Arslan, Y. (2023, Ekim 29–31). Türk Müfessir Dahhâk b. Müzâhim ve Tefsîrû Dahhâk. II. Uluslararası Türkiye Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi.
- Ata, M. M. (2019). Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tâbiîn dönemi tefsir anlayışı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62), 1666–1676.
- Aydemir, A. (1985). *Tefsirde İsrâiliyât*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (2014). *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Cerrahoğlu, İ. (1968). *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmilleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Cerrahoğlu, İ. (1996). *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi.
- Demirci, M. (2010). *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Demirci, M. (2013). *Tefsir Tarihi (17. bs.)*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Duman, M. Z. (1987). Tâbiûn döneminde tefsir faaliyeti (Meşhur müfessirler, kaynakları ve bu tefsirin değeri). *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(4), 209–238.
- Efendioğlu, M. (2003). Maktû. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 27, ss. 457–458). Ankara: TDV Yayınları.
- el-Askalânî, E. F. Ş. (1908). *Tehzîbü't-tehzîb*. Hindistan: Matbaatü Dâirati'l-Maârifî'n-Nizâmiyye.
- Emîn, A. (1997). *Duha'l-İslâm*. Kahire: Mektebetü'l-Usra.
- Eroğlu, M. (1993). Dahhâk b. Müzâhim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 8, ss. 410–411). Ankara: TDV Yayınları.
- Güngör, M. (1996). *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*. İstanbul: Kur'ân Kitaplığı.
- Haldûn, İ. (2005). *el-Mukaddime (A. eş-Şeddâdî, Ed.)*. Dârulbeyzâ (Kazablanka): Beytu'l-Funûn ve'l-'Ulûm ve'l-Âdâb.
- Halil, H. (2024, Haziran 30). Dahhâk b. Müzâhim'in tefsir tarihi içindeki konumu, tefsir rivayetleri ve değerlendirmesi. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi*, 13(4), 1199–1211.
- İbnü'l-Cevzî, E. F. C. (2002). *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*. Beyrut: Dâr İbn Hazm.
- Hudayrî, M. A. (1975). *Tefsîru't-Tâbiîn: Ard ve Dirâse Mukâarana*. Riyad: Dâru'l-Vatan li'n-Neşr.
- Hallikân, E. A. Ş. (1994). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân (İ. Abbas, Ed.)*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Karagöz, M. (2004). Tefsirde rivayet-dirayet ayrımının ortaya çıkışı ve mahiyeti. *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2(5), 45–60.
- Kesîr, E. F. İ. (2009). *Tefsîrû'l-Kur'ân'il-Azîm*. Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî.

- Kitapçı, Z. (2016). *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti: Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri (Tefsir ve Hadis İlminin Türk Asıllı İlk Öncüleri)*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları.
- Kurtubî, E. A. (2006). *el-Câmi ' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Mizzî, E. H. C. (1982). *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Özer, R. (2022, Aralık). Sahabe tefsirinin bilgi ve kaynak değeri. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi*, 3, 136–163.
- Özer, R. (2024). *Sahabe Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri (Doktora tezi)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, M. (2008). Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri: Bir mahiyet soruşturması. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1–19.
- Taberî, E. C. A. (1967). *Tarihü't-Taberî*. Mısır: Dâru'l-Maârif.
- Taberî, E. C. A. (t.y.). *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- Yılmaz, K. (2022). *Tâbiûn Döneminde Tefsirin Temel Dinamikleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zâviyetî, M. Ş. (1999). *Tefsîru'd-Dahhâk*. Kahire: Dâru's-Selâm.
- Zehebî, M. H. (1990). *el-İsrâiliyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs*. Kahire: Mektebetü Vehbe.
- Zehebî, M. H. (2012). *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Zerkeşî, B. M. (1990). *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Me'ârif.